

MARIN ZANINOVIĆ

Arheološki Zavod
 Filozofski fakultet
 D. Salaja 3
 41001 Zagreb, Hrvatska

HERACLEA PHARIA

UDK 932/939 (36)
 Izvorni znanstveni rad

Jadranska Herakleja spominje se jedino u Pseudo Skilakovom »Periplu«, spisu pragmatične naravi, koji je u našem dijelu nastao sredinom 4. st. pr. Kr. kao priručnik za plovidbu. Nekako istodobno djeluje na otoku Hvaru kovnica čiji novci nose ime toga grada. Dobar dio tih novaca potječe upravo iz grada Hvara. Hvarska luka bila je obvezno pristanište za sve lade, koje su plovile onuda. Raščlanjujući povijesne, arheološke i prometne razloge možemo s velikom sigurnošću ustvrditi da je Herakleja bila na mjestu današnjeg Hvara, tim više što tu imamo u kratkom razdoblju i druge kratkotrajne kovnice. Sve je to posljedica političkog i strateškog vakuuma što je nastao nestankom sirakuške prevlasti na Jadranu sredinom istog stoljeća.

Problem Herakleje, što sam ju odmah u naslovu označio hvarskom, zaokuplja pažnju naše arheološke i numizmatičke znanosti već gotovo dva stoljeća. Spominje ju jedino Pseudo Skilak u svome »Periplu«, u 22. poglavlju, važnom za poznavanje povijesti naše obale i njenih davnih stanovnika: *Poslije Liburna je narod Ilira i nastavaju Iliri uz more do Haonije, koja je nasuprot Korkire, Alkinojeva otoka. I ovdje je helenski grad kome je ime Herakleja i luka. Tu su i lotofazi nazvani barbari ovi: Hierastamni, Bulini, Hilini. Bulinima su susjedi Hill Ovi kazju da ih je (tu) naselio Hilo Heraklov (sin); a oni su barbari. Nastavaju poluotok malo manji od Peloponeza. Nakon izlaska od poluotoka (plovi se) ravno. Ovdje nastavaju Bulini. Bulini su ilirski narod. Plovidba uz zemlju Bulina traje duži dan do zaliva Nesta¹.*

Smatra se da je hilički poluotok prostor između Rogoznice na zapadu i trogirске Marine na istoku ili - šire između Šibenika i Trogira. Ps. Skilakovim tekstom koristi se već naš slavni Ivan Lucić za svoje povijesne opservacije, ali, iako Trogirani i susjed

1. Geographi Graeci Minores, ed. C. Mullerus, Parisiis Firmin Didot, 1855-1862, I, 28. M. Suić, *Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu*, Rad JA, 306, Zagreb, 1955, 136-149. A. Peretti, *Eforo e Pseudo-*

Scilace, Studi classici e orientali (= SCO), 10, Pisa, 1961, 5-30. Isti, *Teopompo e Pseudo-Scilace*, SCO, 12, Pisa, 1963, 16-80. M. Kozličić, *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku*, Split, 1990, 89-97.

tih krajeva, ne pokušava rješavati pitanje Herakleje. Među prvima je to pokušao G. Novak, koji je iznio mišljenje da se Herakleja nalazila na kopnu, i to kraj Rogoznice². Novak je pošao kao od gotove činjenice da se Herakleja nalazi negdje na današnjem kopnu, iako se to iz Ps. Skilakova teksta ne mora zaključiti, jer on samo locira grad u području u kojem su Iliri. U slijedećem 23. poglavlju toga spisa opisuje se Manijski zaljev u kojem su otoci Protera, Krateje i Olinta, zatim novi *Pharos* i *Issa* - i to su grčki gradovi.

M. Suić smatrao je da tu Herakleju treba tražiti u području južne Iliride, tj. Haonije, negdje nasuprot Korkire (Krfa).³ P. Lisičar samo prenosi Novakovo mišljenje da se mogla nalaziti u Rogoznici, možda i u Saloni, a moguće su i druge hipoteze.⁴ D. Rendić-Miočević je ponajviše potaknuo nakon Novaka ta pitanja, posvetivši im više svojih radova, polazeći od raščlambе numizmatičkih dokumenata,⁵ te tu naseobinu vezuje uz otok Korčulu. L. Braccesi se također osvrće na to pitanje i dopušta mogućnost da je Herakleja bila na Korčuli, ali ne na mjestu Lumbarde.⁶ Problem je uočio još u prošlom stoljeću zaslužni polihistor Petar Nisiteo iz Staroga Grada na otoku Hvaru, kada je dobio ostavu grčkoga novca nadenu 1835. u Škudljivcu kod Vrbanja, oko 4 km istočno od Staroga Grada, u kojoj su bili i novci toga polisa. To je povezo s podatkom iz *Peripla* i smjestio Herakleju kod rta Ploče.⁷ Mnogobrojne su bile Herakleje u antičkom svijetu, poznato ih je točno 30 na broju.⁸

Većina heraklejskih novaca ima određene attribute - na aversu Heraklovu glavu, a na reversu luk i toljagu, te slova HPA, HPAK, HPAKA, HPAKAE. Njih je u svoje vrijeme sustavno prikazao J. Brunšmid u svojoj klasičnoj raspravi o grčkim natpisima i novcima u Dalmaciji.⁹ Kako je većina tih novaca nadena na Hvaru, to je Brunšmid s pravom zaključio da i samu naseobinu treba tražiti na Hvaru, što međutim nije prihvaćeno i trazenja su išla drugim smjerovima. Brunšmid je istovremeno tu kovnicu datirao u 4. stolj., koja je kao i druge koje su tu djelovale bila pod izravnim utjecajem sirakuških

2. G. Novak, *Dim(os) i Herakleja*, Buličev zbornik - Strena Buliciana, Zagreb - Split, 1924, 655-658. Kasnije je traži na Hilejskom poluotoku: *Start Greci na Jadranskom mom*, Rad JA, 322, Zagreb, 1961, 159.

3. M. Suić, o.c., 142.

4. P. Lisičar, *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu*, Skopje, 1951, 26.

5. D. Rendić-Miočević, *K pitanju historiciteta nekih grčkih kovnica na našoj obali - Herakleja i Korkira Melaina*, Numizmatika, Vjesnik Numizm. društva Zagreb, 5, Zagreb, 1953, 3-9. Isti, *Opitanjuprekova u emisijama grčko-ilirskih kovnica na Jadranu*, »Numizmatičke vijesti«, XXII/33, Zagreb, 1979, 6-15. Isti, *O knidskoj kolonizaciji otoka Korčule*, »Diadora« 9, 1980, 229-250. Vidi i druge rasprave istog autora o numizmatičkoj i heleno-kolonizacijskoj problematici u knjizi: *Iliri i antički svijet*, »Književni krug«, Split, 1989.

6. L. Braccesi, *Grecità adriatica*, Patron, Bologna, 1971, 52-54. Uspor. A. Mastrocinque, *Da Cnido a Corcira Melaina*, Uno studio sulle fondazioni greche in Adriatico, Univ. degli Studi di Trento, Trento, 1988, 25-29; Isti, *Studi sulla colonia di Corcyra Nigra*, »Atti e memorie della Soc. dalmata di stor. patria«, 13, N.S. 2, Roma, 1988-89, 16-20, što je prethodni tekst uz neke manje izmjene.

7. P. Nisiteo, *Storia di Eraclea Ilirica*, »Gazzetta di Zara«, no. 52,30 giugno 1837, p.p. 206, 208. Isti, *Monete di Eraclea in Dalmazia*, Bullettino dell'Istituto Archeol., Roma, 1838, no. 86, luglio, 90-94; V. Vuletić-Vukasovic, *Corrispondenza archeologica fra Matteo Capore Pie-tro Nisiteo da Cittavecchia*, Zara, 1897, XV, 5, 11 i passim. M. Nikolanci, *Petar Nisiteo-Nisetic kao arheolog, Hvar u prirodnim znanostima*, Zbornik simpozija, Zagreb, 1977, 199-203. U istom svesku i rad D. Milicic, *Biljeske o radu Petra Nisitea*, 205-210.

8. Za ove Herakleje: K. Ziegler i dr., *PWRE*, XV HB, 1912, 423-429. Za našu Herakleju: C. Patsch, 436. Poznate su Heraklea Trachinia, koja je šuvala Termopilski klanac, Heraklea Minoa, Heraklea Linkestis - Ohrid, posebno Herakleje na Pontu, koje su u pravilu bile isturene baze helenstva. U novije vrijeme objavljena je jedna zapazena studija o Herakleji Pontskoj Bitinijskoj koja je i najpoznatija: S. Mayer Burstein, *Outpost of Hellenism: The Emergence of Heraclea on the Black Sea*, Univ. of Calif. Public, vol. 14, Berkeley, Los Angeles, London 1974. Vidi i: *Princeton Encyclopaedia of Classical Sites*, Princeton, N.J 1978, s.vv.

9. J. Brunšmid, *Inschriften un Mttzen der griech. Stadte Dalmatiens*, Wien, 1898 (reprint A. Ausilio editore in Padova 1979), 54-58.

uzora po veličini i po težini. Brunšmid je utvrdio različite prekove, tako po njemu novci AIM prekrivaju farske, heraklejske i Jonios novce. U svojim proučavanjima D. Rendić-Miočević je još više precizirao prekove, utvrdivši da je Jonijev novac prekov farskog i heraklejskog novca, a zatim je farski novac ponovno prekrivao Jonijev¹⁰. Prema Rendiću - Miočeviću, ti se procesi zbivaju sredinom ili najkasnije potkraj 4. stolj., kada te kovnice proživljavaju svoje - neobjašnjene još - padove od kojih se ona heraklejska više nije oporavila. Najnoviji rad posvećen toj problematici objavila je M. Bonačić-Mandinić, obradivši novce Herakleje u zbirci Arheološkog muzeja u Splitu¹¹, gdje se nalazi 89 komada dotičnog novca. Njena je rasprava vrijedan prilog jer je raščlanila novce u tri nominatne - veliku, srednju i malu - te ih opredijelila prema podrijetlu, tj. nalazištu. Prema njenoj raščlambi, među tim novcima 54 komada nadena su na otoku Hvaru, i to 37 komada u samom gradu Hvaru (iz zbirki Machiedo i Bučić), 14 komada u Starome Gradu, te po 2 komada u Korčuli i Visu, te u Dalmaciji neodređeno 17 komada. Kako su to zbirke Stockert i Lukanović, to možemo pretpostaviti da su i ti novci dijelom iz samoga Hvara. K tome, navodi se 48 komada novaca Herakleje u zadarskome muzeju, 1 to 9 komada s Hvara, 15 komada s Murtera i 24 komada vjerojatno iz Nina. Već je Brunšmid naglasio da je veći dio grčko-ilirskog novca u Zadru iz zbirke prof. don Jakova Boglića, ravnatelja tamošnje gimnazije, ali Hvaranina. G. Novak spominje broj od 12 novaca Herakleje nadenih na Hvaru¹². Broj i podrijetlo tih novaca ukazuju dakle na njihovo izvorište na otoku Hvaru, što je istaknuo već i Brunšmid. Bila je to, kako s pravom zaključuje kolegica Bonačić-Mandinić, mala kovnica, koja je kratko trajala. Većina stružnjaka datira te novce u vrijeme kada postoji i polis Pharos na mjestu Staroga Grada. Kovnica Pharosa poznata je po stotinama sačuvanih primjeraka i trajala je oko 2 stoljeća¹³, tj. od prve polovice 4. stolj. pr. Kr. do prve polovice 2. stolj. pr. Kr.

Medutim, u tome vremenu, i to u 4. stolj., po svemu sudeći u njegovoj drugoj polovici, kuje se i novac Herakleje. Postoji dakle Herakleja kod Ps. Skilaka i postoje njeni novci, tj. vijesti iz vrela potvrđuju i novci dotičnog grada ili naselja, a vremenski se podudaraju. Ps. Skilakov tekst ili tekst onih koji su pisali taj priručnik, dijelom je nastao na tradicijama starijih podataka o našoj obali. Glavnina je, međutim, nastala sredinom 4. stolj., tj. u vremenu između 390. god., jer spis spominje Kelte, koji su ostali kod rijeke Pada, a to je poslije njihove provale te godine. Drugi dio spominje rijeku Strimon kao istočnu granicu Makedonije, što znači da onaj koji je to pisao nije znao za pomicanje te granice prema istoku na rijeku Nestos u Trakiji, što je bio učinio Aleksandar Veliki, temeljem čega se zaključuje da je spis bio napisan prije 330. god. U obilnoj literaturi o *Periplu* posebice su značajne analize izdavača C. Miillera, B.

10. J. Brunšmid, o.c., 52. D. Rendić-Miočević, *O pitanju prekova...*, 3id. = *Iliri i antički svijet*, 381-390.

11. M. Bonačić-Mandinić, *Novae Herakleje u Arheološkom muzeju u Splitu*, »Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku« (= VAHD), 81, 1988, 65-80.

12. G. Novak, *Stari Grci...*, 157. B. Kirigin, *The Greeks in Central Dalmatia: Some New Evidence*, Proceedings of 1st Australian Cong. of Class. Archaeology, Sydney, 1985, Canberra - Oxford Clarendon Press 1990, 294, navodi 147 novaca Herakleje u Starome Gradu, a 45 u Hvaru. Z. Dukat - 1. Mirnik, *Numizmatička zbirka Dominikanskoga samostana u starome Gradu na Hvaru*,

»Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, g. 28, br. 3, Zagreb, 1979, 5-15, donose 25 komada novaca Herakleje koliko ih danas nalazimo u ovoj zbirci.

13. I. Marovid, *Skupni nalaz pharskog brončanog novca iz Vrbanja, o. Hvar*, Godišnjak CBI, XIII/11, Sarajevo, 1976, 234-243, objavljuje ostavu koja je zakopana u zemlju nakon obnove Pharosa poslije 219., odnosno u vrijeme nakon propasti ilirske države 167. i Balejeva vladanja otokom. To govori i kvaliteta izrade novčića, pa je ovo emisija, koja označava prekid s ranijim emisijama. M. Bonačić-Mandinić, o.c., 79.

Fabriciusa, te F. Gisingera i naših istraživača A. Mayera, G. Novaka, D. Rendića-Miočevića, među kojima treba izdvojiti M. Suića, koji je kritički raščlanio onaj dio vrela koji se odnosi na našu obalu¹⁴. Spis navodi podatke različitih autora, posebice Teopompa i Efora, što podvlače svi filolozi. U njemu ima mnogo koruptela i ponekad suprotnih podataka, ali u cjelini to je za svoje vrijeme bio dragocjen priručnik, koji bilježi činjenice na način portolana i glavna mu je svrha pomoći moreplovcima. Ima i ponešto kasnijih dodataka, nakon 4. stolj., kako je zaključio M. Suić. *Periplus* je pragmatičan tekst, koji u svome 22. poglavlju spominje našu Herakleju s lukom uz onaj dio obale što se pruža od Hiličkog poluotoka do ušća Nesta - Cetine, gdje se plovi ravno. Ako pak pretpostavimo plovidbu od te obale prema jugu, onda je glavna i najbliža luka Hvara, tj. tadašnje Herakleje. Mogli bismo pomisljati i na Viču Luku u zaljevu Bobovisca, ili Splisku, luku Škripa na otoku Braču, ali tamo nema tih novaca, niti te luke imaju maritimna svojstva hvarske luke ni njen plovidbeni značaj. U slijedećem, 23. poglavlju *Periplus* opisuje Manijski zaljev u kojem se nalaze otoci srednjeg Jadrana: Protera, Krateje i Olinta; tu su prema tim otocima Pharos i Issa. Novi Pharos grčki je otok, i otok Issa - i tu su grčki gradovi. Zatim se spominje rijeka Naron i veliki komad zemlje, koji se jako pruža u more (Pelješac). Tu su zatim Melita (Mljet) i Crna Korkira (Korčula). Dakle, redoslijed je više-manje stvaran i pouzdan, iako su malo eudna iskvarena imena, kao Krateiai umjesto Brattia i Olinta umjesto Šolta, ali nema suprotnosti među tim podacima; spominje se Herakleja s lukom, koja je u biti s gledista grekoga pomorca i najbliža onom dijelu obale između Trogira i Cetine.

Sredinu 4. stoljeća tj. vrijeme na koje se odnose ovi tekstovi nužno je dijeliti na dvije povijesne faze i međusobno razlikovati - fazu vladavine dvaju Dionizija iz Sirakuze od postdionizijske faze s njihovim presudnim odrazima na ove naše predjele. Dionizijevska kolonizacija označila je organizirani prodor helenizma u naše krajeve u prvoj polovici 4. stoljeća uz sirakuški patronat nad tim dijelom obale. Taj je prodor u znaku početne zgrade izravnog sukoba novodošlih Helena i domaćih farskih Ilira i njihovih saveznika s bližeg i daljeg kopna Jadasina (Hijerastamna?) i drugih bilo da su to stanovnici iz područja Salone ili Liburnije i Jadera. Poznato je da se i sâm Hvar spominje kao liburnski otok kod Skimna iz Hija u 5. stolj., a taj podatak prenosi Stjepan Bizantinac. Prema Theopompu to je bila i Ladesta (Lastovo), također jedan od liburnskih otoka, kao što su to Isa, Diskelad i Pitieja u poemi *Argonautika* Apolonija Rodijskoga, gdje bi Diskelad bio Brač, a Pitieja Hvar. Stoga ima razloga pretpostaviti da su Liburni doista, još u to vrijeme, bili predvodnici te protudionizijske koalicije, kao što to, po našem mišljenju, objašnjuje zašto grčko naseljavanje nije ušlo u područje Liburnije, tj. još i prije, jer je završilo osnivanjem Tragurija. Nema sumnje da je među novodošlima i domaćim zivljem morala postojati trajna, manja i veća napetost, koja je oscilirala ovisno o političkim i strateškim odnosima snaga.¹⁵

Nestanak svake velike povijesne ličnosti izaziva u pravilu složena pitanja nasljedstva kao i krah onoga reda zbivanja na koje je ta osobnost utjecala. To, dakako, nije mimoišlo ni državno ostvarenje Dionizija Starijega (404-367), jer nakon njegove smrti dolazi do

14. M. Suić, o.c., 121-185. A. Peretti, oo. cc., 5-25, 19-30. M. Kozličić, o.c., 89-97.

15. M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, pogl.: *Obala i otoci između Krke i Neretve - etnički odnosi i pripadnost*, Godišnjak CBI, IV/2, Sarajevo, 1966, 60-76. Isti, *Liburnia militaris*, »Opuscvla archaeologica«, 13,

Zagreb, 1988, 43-67; D. Rendić-Miočević, *Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro doba, Iliri i antički svijet*, Split, 1989, 111-134; Isti, *Grci i Manijski zaljev*, »Adrias«, 2, Split, 1988, 5-17. M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar, 1981, 87 i d.

novog rasporeda snaga i njihova mučnog uskladjivanja do postizavanja neke nove ravnoteže. Njegov sin Dionizije Mladi (367-357) želio je zadržati očevo nasljeđe i ostvariti idealnu državu, pa je u tu svrhu doveo čak i Platona u Sirakuzu. Stvarnost je, kao i uvijek, bila kruća od utopije, jer ga je njegov zet Dion istjerao iz Sirakuze i vlastite države 357. god. Diona su ubili vojnici 354. god., pa se Dionizije vratio u Sirakuzu 347. god., da bi ga Timoleont opet i konačno prognao u Korint 344. god. Tako je završila najjača helenska država staroga svijeta - između one atenske i kasnije Aleksandrove - koja je bila makedonsko-grčka. Timoleont je tek 337. god. uspostavio nekakav mir i savez na Siciliji na čelu sa Sirakuzom.¹⁶ Kao posljedica političkog vakuuma, koji je nastao smreću Dionizija I i slabljenjem sirakuške države, na Jadranu ponovno ozivljuju gusarenje, o čemu svjedoci pokušaj Dionizija II s osnivanjem dviju, inače nepoznatih, naseobina u Apuliji, koje su Jonsko more trebale učiniti sigurnijim za plovidbu. Barbari, naime, koji su nastavili te obale činili su Adrijansko more neprolaznim za trgovce, jer su plovili i pljackali mnogobrojnim ladama, kako je to zabilježio Diodor Sicilski (Diod., XVI, 5, 3-4). Osnutak tih naseobina nepoznate lokacije, negdje u području između Barija i sjevernog dijela Apulije, datira se u 359/58. god. Međutim, kako im osnutak pada potkraj vladavine Dionizija II, jer je on već dvije godine kasnije morao napustiti Sirakuzu, to je o njima ostala samo ova kratka obavijest u Diodora¹⁷. Dva desetljeća kasnije, u toj političko-strateskoj praznini dolazi do odluke Atenjana, zabilježene na jednom natpisu, da se u Jadranu osnuje jedna naseobina, koja bi trajno osiguravala plovidbu i trgovinu, posebice nabavu zita i tako moreplovce čuvala od Tirenjana, zapravo gusara¹⁸. Tirenjani, tj. Etruseani, tu su sinonim za gusare, ali ti gusari mogu isto tako biti i Iliri, jer ih malo ranije u tome kontekstu spominje slavni atički govornik Izokrat u svojoj besjedi makedonskom kralju Filipu II. On naime jasno razlikuje Hire koji se pokoravaju Filipu od onih na jadranskim obalama, koji nisu pod njegovim nadzorom¹⁹. Potkraj stoljeća, 302. godine, imamo poznatu Livijevu vijest (X, 2, 4) o spartanskom vojskovođi Kleonimu, koji se nakon poraza kod Thurija od Marka Emilija, tadašnjeg rimskog konzula, nasao sa svojim brodovljem usred Jadrana i s lijeve strane mu je prijetila *importuosa litora Italiae*, obala Italije bez luka; sa istočne, desne strane bili su: *Illyrii Liburnique et Histri gentes ferae et magna ex parte latrociniis maritimis infames - Iliri i Liburni i Histri narodi divlji uvelike zloglasni po zlodjelima na moru*. Sve te vijesti potvrđuju dakle jačanje gusarenja na Jadranu u drugoj polovini 4. stoljeća. Ono je na svoj način bilo uvijek evidentno - kako kao zanimanje, tako i kao otpor nepozeljnim doseljancima, a tako je uostalom bilo i drugdje sirom Sredozemlja. Iako postoje misljenja da ta pojava nije imala preveliko značenje²⁰, ona je, kako to posvje-

16. H. Bengtson, *Griechische Geschichte*, München, 1969⁴, 286-291, gdje su vrela i glavna literatura. B. Niese, *Dion, Dionysios I, Dionysios II*, PWRE, IX HB, 834-846, 88-908. Nezaobilazno je suvremeno djelo: H. Stroheker, *Dionysos I. Gestalt und Geschichte des Tyrannen von Syrakus*, Wiesbaden, 1958; H. Berve, *Die Tyrannis bei den Griechen*, I, München, 1967, 222 i d. G. Novak, *Kolonizatorsko djelovanje Dionizija Starijegana na Jadranu*, »Vjesnik Hrvatskoga arheol. društva«, N.S., 18-21 (= Serta Hoffilleriana), Zagreb, 1940, 111-128; Isti, *Stari Grci*, 183, 189 ipassim.; L. Braccisi, o. c., 87-139.

17. L. Braccisi, o. c., 136-140, gdje je i druga literatura.

18. I. Degmedić, *De Atheniensium in Adriatico tha-*

lassocratia opinata - O naumu atenske talasokracije u Jadranu (ad CIA II 809), »Vjesnik Arheol. muzeja«, ser. III, 1, Zagreb, 1958, 61-73. O poistovjećivanju Tirenjana - EtruSCana s gusarima: W. Kroll, *Seeraub*, PWRE II A 1, 1921, 1038; L. Braccisi, o. c., 170-179.

19. Isocr., Phil., 21. L. Braccisi, o. c., 175.

20. Tako misli: H.J. Dell, *The Origin and Nature of Illyrian Piracy*, Historia, 16, Wiesbaden, 1967, 344-358. Drukčije: H.A. Ormerod, *The Piracy in Ancient World*, London - Liverpool, 1924, 166-171; M. Holleaux, *Les Romains en Illyrie*, Ét. d'épigr. et d'hist. grécque, IV, Paris, 1952, 79-82; Isti, *Cambridge Ancient History*, 7, 1928, 824-827; M. Zaninović, *Liburnia militaris*, »Opvsc. archaeok., 13, 1988, 43-50.

dočuju izvori, oživjela posebno nakon Dionizijeva nestanka. Svi oni koji su bili ovako ili onako potisnuti njegovom imperijalnom pomorskom silom, tada su opet digli glave, što je svevidno iz spomenutih izvora, u pisaca suvremenih tim zbivanjima, kao i onih kasnijih pisaca. Pomorski se promet ipak morao odvijati, jer se uvijek trgovalo, i svi su nalazili koristi u tome. Po afirmativnim mišljenjima i tekst *Periplusa*, za veći dio naše obale, nastao je upravo u vremenu nakon Dionizija, tj. od 338. do 330. god. Čini se da je to vrijeme kada već treba računati i s povijesnom pojavom novog jadranskog čimbenika, moćnih Ardijejaca. Njih Teopomp, suvremenik tih zbivanja, dovodi u to područje nakon sukoba s Keltima, što se datira u 359/58. god. Nakon toga oni silaze do ušća Neretve i šire se obalom, pa je prirodno da stižu i na naše otoke. Kako je Teopomp u 21. knjizi svojih *Filipika* opisao Filipove poduhvate u Epiru i Iliriji, nešto prije 349. god., to se s velikom sigurnošću pretpostavlja da je u istoj knjizi bio napisao i ekskurs o narodima i predjelima duž Jadrana, što potvrđuju sačuvani fragmenti njegova spisa. U tome je smislu vezanost Ps. Skilakova *Peripla* na Teopompa i njegovu panegiričku Filipovu povijest prihvaćena činjenica, pa je po tome Ps. Skilak iz njega crpio svoje podatke za opis jadranskog područja.²¹ Potvrdu za to nalazimo u Pseudo Skimnovoj *Perijegezi*, nastaloj stoljeće kasnije, koja se u nizu pojedinosti podudara sa Ps. Skilakovim podacima, na osnovi čega se zaključuje da su se poslužili istim vrelom. Tako Ps. Skimno izricito navodi Teopompa i njegov opis Jadranskoga mora: *Eit'estin Adriane thalatta legomene, Theopompos anagrafei de tantes ten thesin... - Zatim je more zvano Jadransko, Teopomp je opisao njegov položaj (Ps. Seym., Perieg., 370-71)*. Na Teopompa se vezuje i Strabon (VII, 5,9), kada ga navodi u tvrdnji kako se na ušću Narone nalazi keramika sa Chiosa i Thasosa. Kako vidimo, pouzdani pisci preuzimaju Teopompove podatke, stoga možemo prihvatiti i njegovu vijest o Ardijejcima, te pretpostaviti s dosta velikom sigurnošću da je već posljednja trećina 4. stolj. mogla barem djelomice biti u znaku njihove rastuće prisutnosti. Njihovi se se vladari afirmirali gospodarenjem nad većim dijelom Jadrana, počevši od Glaukije (317-303), potom Bardilija (295-290), Monunija (oko 280) i Mitilija (oko 270) do Pleurata (oko 260).²² Odjek njihove pomorske moći i vlasti nalazimo još tri stoljeća kasnije u Plinija (*N.h.*, III 143), kojemu su: *populatores quondam Italiae Vardaei - nekadasnji pustositelji Italije Vardeji*, te kod Apijana (*Illyr.*, 10), prema kojemu su: *Ardiaioi ta thalassia ontes aristoi - Ardijejci najbolji na moru*. Razumljivo je da su se sva ta strateska, etnička i gusarska gibanja i pomicanja morala odraziti na većem dijelu Jadrana i na našim otocima. Možda je u tome smislu simptomatična već spomenuta ostava kod Skudljivca, blizu sela Vrbanja, oko 4 km istočno od Staroga Grada. U njoj su se nalazila 162 broneana novca, isto 113 većih denominacija Pharosa sa 55 prekova na Jonija i 49 komada Herakleje. Ostava se datira između 330-320. god.²³ Ona je po svojoj prilici odraz jednog nesređenog i nemirnog

21. F. Gisinger, *Skylax*, PWRE V HB, 1927, 645; Isti, *Skymno*, PWRE V HB, 1927, 662-687; A. Peretti, *SCO*, 12, Pisa, 1963, 16-21; P. Lisčar, *Crna Korkira*, 59. M. Kozličić, o.c., 144-165; M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, 63; M. Suić, o.c., 149.

22. F. Papazoglu, *Poreklo i razvoj ilirske države*, Godišnjak CBI, V/3, Sarajevo, 1967, 137, 144; D. Rendić-Miočević, *Ilirski vladari u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih vrela, Iliri i antički svijet*, 73-87.

23. P. Visonà, *Early Greek Bronze Coinage in Dal-*

matia and the Skudljivac Hoard: A Reappraisal of IGCH 418-420, Proceedings of the 9th Intern. Congress of Numismatic, Bern, sept. 1979, Louvain-la-Neuve, Luxembourg 1982, 680-689; Isti, »Numizmatičke vijestk, 39, Zagreb, 1985. G. Gorini, *Monete greche riconiate in Dalmazia*, Proceedings Kongresa u Bernu, kao gore, 143, datira ostavu između 320-310; I. Mirnik, *Coin Hoards in Yugoslavia*, Oxford, 1981, 34-35; D. Rendić-Miočević, *O pitanju prekova...*, 384, 386.

vremena - sukoba na samome otoku, ili prijetnji koje su dolazile sa susjednog ardijejskog primorja ili susjednih otoka Visa i Brača.

Hvar je veoma izdužen otok i do izgradnje kolske ceste 1938. god., bio je svojevrsan podvig otići iz grada Hvara u Stari Grad. Postojao je kraški otočki put (dug oko 35 km), kojim se išlo pješke ili na tovarnim životinjama - mulama i magarcima - i za to je trebalo prosječno 4-5 sati. Trebalo se popeti na otočki brdski lanac (visok oko 400 m) i onda se spuštati na sjevernu stranu prema Starome Gradu. Pravac toga puta bio je istoga smjera od pradavnih vremena, što svjedoče arheološki nalazi i neki toponimi duž puta.²⁴ Dakako, postoji i morski plovni put; međutim, udaljenost morem između dubokog zaljeva Staroga Grada - Pharosa i luke Hvara još je veća od kopnene razdaljine, zbog dužine otoka i lokacije tih naselja na suprotnim stranama otoka, oko 16 milja daleko. Brod na vesla ili jedra, ovisno o vremenu, moru i vjetru trebao je nekoliko sati da bi svladao tu razdaljinu. I današnji, manji motorni brodovi s prosječnom brzinom od 5-6 milja za to trebaju i do dva i više sati. Razlog je to da se i današnji promet između dvaju otočkih središta odvija kopnenim putem, a mjesta su odvojeno povezana brodskim vezama s obalnim središtem u Splitu (u antici Salona). Dakako, plovidbene su mogućnosti u ono doba, bile teže i taj su razmak činile još većim i pogibeljijim, jer su more i vjetrovi često onemogućavali plovidbu, kao uostalom, povremeno, i danas. Stari su stanovnici otoka tu razdaljinu smanjivali tako što su izbjegavali plovidbu oko najzapadnijeg otočkog rta Pelegrina, pa su koristili mogućnost pristajanja u izvrsno zaklonjenoj uvali Viri na sjevernoj strani od grada i luke Hvara, što je plovidbu do Pharosa kratilo gotovo na polovinu. Lijepa uvala bila je luka pretpovijesnih stanovnika - na to ukazuje skupina od 21 pretpovijesne gomile, jedinstvena po broju i položaju na cijelome otoku, a nalazi se na blagoj povišenoj zaravni, koja dijeli uvalu u dva dijela - Velu Viru na istoku i Malom Viru na zapadu²⁵.

Za našu temu nužno je, sažeto, usporediti arheološku sliku grada Hvara i Staroga Grada - Pharosa. I jedno i drugo mjesto odavno je predmet pažnje brojnih istraživača, koji su pisali o njima. I sam sam posvetio toj temi više radova, od kojih su neki ovdje navedeni, pa upućujem na njih. Mislim da sam u ponečem pojasnio značenje nekih arheoloških lokaliteta na otoku, njihovu topografiju i kontinuitet. Kod Staroga Grada situacija je jasna, u smislu da je, nakon brojnih polemika potkraj prošlog i početkom ovoga stoljeća, konačno utvrđeno da se tu nalazio antički helenski Pharos, što potvrđuju mnogi arheološki spomenici, među njima i jedinstvena katastarska podjela ravnoga polja, *chora* čitavog polisa. S druge strane, ponekad ćemo, posebno u stranih istraživača, koji stvari proučavaju s karata u svojim dalekim kabinetima, naići na povratak pogledima s početka stoljeća, a naša literatura kao da i ne postoji.

Što se tiče lokacije i značenja grada Hvara i njegove luke, svakomu tko se bavio arheološkom topografijom otoka upravo se nameće pitanje - što je bilo u prapovijesti i antici s ovim mjestom, s njegovom uvalom i izvrsnim prirodnim uvjetima? Kako to da se tu nije razvio pravi grčki grad? Topografiji toga mjesta i njegova šireg područja posvetio sam mnoga svoja rekognosciranja. Uvijek se, međutim, nade neki novi topografski podatak, kao posljedica obrade zemljišta, gradnji i sličnog, što posljedično dopunjuje ili potvrđuje neke naše ranije spoznaje. Danas je utvrđena činjenica da se

24. M. Zaninović, *O pitanju kopnene veze između dvaju antičkih naselja otoka Hvara*, »Opisvula archaeologica« 3, Zagreb, 1958, 5-12; *Isti, h starije prošlosti Grablja*, Hvarski zbornik, 1, Split, 1973, 126-130.

25. M. Zaninović, *Noviprilozni arheološkoj topografiji*

Hvara, Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji, Znanstveni skup Hrv. arheol. druš., Vodice, 10-13. V. 1976, HAD sv. 3, Split, 1978, 53, gdje je priložena karta uvale Vira s tumulima; *Isti, O naseljenosti otoka Hvara u antičko doba*, VAHD, 68, 1966, 198-199.

na dominantnom brijegu, koji se uzdiže na sjevernoj strani luke, nalazilo izvorno, snažno gradinsko naselje, ali ga je najvećim dijelom prebrisala mletačka tvrđava, sagrađena na vrhu brijega, a iznad areala nekadašnjeg antičkog i poslije srednjovjekovnog naselja. Novi je vrijedan podatak u mjesnoj topografiji da sam na brdu Vela Glava (kota 332), sjeveroistočno od grada, utvrdio postojanje još jednog gradinskog lokaliteta u ljetu 1990. To je omogućio požar, koji je nekoliko godina prije toga očistio vrh od gustog i velikog grmlja makije, koja ga je pokrivala, pa se pokazala, oku arheologa uočljiva, terasasta padina na južnoj strani vrha, vidljiva sa zapadne hvarske rive. To me navelo da sam se popeo gore i našao dijelove tipičnog gradinskog suhozida od velikih kamenih blokova na južnoj strani, nešto niže ispod vrha. Osim toga, na rubu male zaravni na samome vrhu našao sam komad prehistorijskog mlinskog kamena, te nekoliko komada prostoručne keramike. Ono što treba naglasiti jest da je to, po svemu sudeci, bio ponajprije izrazito osmatracki, a ne naseobinski položaj, jer je izdvojeni visoki brijeg izlozen snažnim vjetrovima sa svih strana. Ali zato se s njega pruža izvanredni pogled, na veliki dio Jadrana od Lastova i Korcule, Visa i Palagruze. K tome, s vrha se za bistrh, burnih dana vrlo lijepo uočava i daleka italska obala, i to prema zapadu, onaj potez sa Gran Sassom na sjeveru, koji se izdvaja kao neka kvrga na obzoru zapadno od Visa. Istoeno pak od Visa vidi se kao ravna izdužena crta onaj dio obale što se pruža sjeverno od Monte Gargana. Prema našem zapadu vidi se Jadran takoreci od Šibenika, a na sjeveru su to cijelo primorje s Bračom, Splitom i kopnom sve do Makarske, tako da su hvarski Iliri odavde mogli nadzirati veliki dio srednjeg Jadrana.

Dakle, tu, u području grada Hvara, na razmaku od oko 400 m zračne linije imamo dva gradinska lokaliteta - jedan naseobinski a drugi strateški i nadzorni. Treba napomenuti da se s gradinskog položaja iznad samoga Hvara dobro vidi more od Korčule do Visa i prema jugu, ali ne vidi se sjeverna kopnena strana obale, jer to priječi brdski lanac na sjeveru, pa je to najvjerojatnije bio razlog što je trebalo odabrati i jedan viši položaj. Hvarska luka ispod gradine pružala je odličnu zaštitu od svih vjetrova, i to jednostavnim pomicanjem lada u odgovarajuće uvale u samoj luci, kao i na susjednim otočićima u hvarskom kanalu koji štite od snažnih i pogibeljnih južnih vjetrova. S druge strane, hvarska je gradina imala i svoju sjevernu luku, već spomenutu Viru, koja je bila udaljena 15-20 minuta hoda od položaja gradine. U cijelome tome mikropodručju arheološki nalazi potvrđuju intenzivnu naseljenost već od neolitika, pa sve do naših dana, jer to upravo luka i prirodni uvjeti trajno određuju. Za nas arheologe to jest i nije dobro. Dobro je što ima arheoloških ostataka, pa imamo što raditi, a nije dobro što je taj intenzitet življenja u pravilu, uvelike, brisao tragove onog prethodnoga. Tako su na pr. ostaci antičkog hvarskog naselja u potpunosti ispod dijelova srednjovjekovnog i današnjeg grada u zidovima, i to na dubini od 2-3 metra. Nalaze pak susrećemo po cijelome širem području grada i okoline, posebno u plodnome terasastom polju prema istoku do uvale Milna. Središnje mjesto bila je izvorno sama gradina, na čijim se južnim padinama i danas može rukom pokupiti mnoštvo usitnjenih komadića prostoručne i antičke keramike. U novije vrijeme nadeni su i veći ulomci apulske geometrijske keramike koja je datirana u 8. stolj. pr. Kr.²⁶

Padine hvarske gradine, kao i dio grada među zidinama Groda, mjesto su nalaza najvećeg broja grčkih, »ilirskih« i rimskih novaca. Kad kažem ilirskih, mislim na Jonijeve

26. M. Zaninović, *Novipriilozi*., 49. Ulomak je objavio N. Petrić, *Prilog poznavanju apulske geometrijske keramike na istočnom Jadranu*, »Diadora«, 9, 1980, 197-

201, gdje ga datira u 6. st. Međutim, prema usmenom priopćenju u kolovozu 1992, podiže mu dataciju na osnovi novih talijanskih nalaza u 8. stoljeće.

i Balejeve novce. Već je pionir hvarske historiografije don Jakov Boglić, dugogodišnji ravnatelj zadarske gimnazije, u svojoj, za ono vrijeme, dobro napisanoj povijesti otoka Hvara zabilježio kako su za vrijeme dok je pisao svoju knjigu tu bili nađeni Balejevi novci: *In questi ultimi anni ventidue monete di Balleo furono rinvenute negli orti del colle su cui sorge il forte Spagnuolo, che sovrasta alia citta di Lesina (Hvar), e conservansi dal sig. Girolamo Machiedo*. Boglić je već tada intuitivno i ispravno zaključio kamo vode i razmisljanja novijih istraživaca da je: *Da monete trovate sull'isola vorrebbero dedurre che anche un tal Balleo ne avesse usurpata per alcun tempo la signoria*.²⁷ O Baleju, njegovom povijesnom značenju i vezanosti za grad Hvar, rekao bih više negoli za Pharos - Stari Grad, posljednjih godina porastao je interes i literatura, posebno nizom radova D. Rendica-Miočevića, koji je aktualizirao njegovu povijesnu pojavu²⁸. S druge strane u glavnim lokalnim hvarskim zbirka Machiedo, Boglić, Bučić, Marchi, koji su najvećim dijelom potjecale s uzeg područja grada Hvara, posebno s padina gradine, G. Novak, koji ih je u svoje vrijeme osobno poznao i pregledao podvukao je pored zastupljenosti novaca brojnih grekih gradova sirom Sredozemlja od Sicilije, preko Grčke do Egipta i Male Azije, i 160 komada Balejeva novca, te 320 novaca Pharosa,²⁹ pa je broj tih nalaza sukladan onome iz Staroga Grada. Novak je zabilježio i druge arheološke nalaze, posebice je naglasio nalaz grekoga natpisa prilikom gradnje hotela *Palace*, na mjestu bivše knezeve palače, zatim lampice, kopce i drugo, ali natpis nije sačuvan.³⁰ Značajna i vrijedna bila je zbirka građevinskog poduzetnika Š. Marchija, koja se nasljedem uglavnom osula, ali i njen posljednji ostatak bio je indikativan.³¹

Novakovom natpisu možemo dodati još jedan, nažalost samo ulomak grčkog natpisa sa svega pet slova aoristnog završetka u jednom retku...] 20EY(?)TE... Natpis je, nekako simbolički, pronašao unuk njegove sestre Mike, Frane Novak sin Jože, 1989. godine, prilikom čišćenja gomile kamenja u zatrpanoj prostoriji Ivana Dulčić Šamore, a ispred svoje kuće u Grodi, tridesetak metara istočno od sjevernog ugla samostana benediktinki. Čuva ga u niši svoga podruma - lokala, gdje zalaze stranci. Kamen je vapnenac, veličine 21 x 19 cm; debljina ploče iznosi 8 cm. Ima relativno pravilan četverokutni oblik, jer je tada bio vjerojatno priklesan za naknadnu ugradnju u neki zid. Za kamen sam saznao u ljeto 1991, pa je ovo i prva obavijest o nalazu. Desetak cm iznad slova uočava se trag jednostruke profilacije i iznad nje trag jednog dentikula, što je indikativno, jer je taj ukras svojstven nekim isejskim i drugim grčkim stelama u nas, pa bi ta pojedinost ukazivala na grčko, a ne rimskodobno podrijetlo natpisa. Nažalost, kako to često biva, samo ovo par slova ne govori nam ništa, ali je važna

27. J. Boglić, *Studi storici sull'isola di Lesina*, Zadar, 1873, 2. izd. Split, 1910, 17, bilj 20.

28. D. Rendic-Miočević, *Hvarsko-ilirski dinast Balej igrad Pharos*; Isti, *Prilog emisijama srebrnanovcakraja Baleja*; Isti, *Uz jedan prijedlog za novu kronologiju Balejevih emisija*, sve rasprave u knjizi: *Iliri i antički svijet*, Split, 1989, gdje su i druge numizmatičke rasprave relevantne za ovu temu. Uspor.: I. Marović, *Iz numizmatičke zbirke Arheol. muzeja u Splitu*, Godišnjak CBI, XIII/11, Sarajevo, 1976, 231 i d.; Isti, *Novae ilirskoga dinasta Baleja u Arheol. muzeju u Splitu*, VAHD, 81, 1988, 81-145; P. Visona, *Coins of Ballaios found in Italy*, VAHD, 78, 1985, 117-122.

29. G. Novak, *Dim(os) i Herakleja*, Buličev zbornik,

656; Isti, *Stari Greci...*, 197. M. Bonačić-Mandinić, *Novae Farosa iz zbirke Machiedo u Arheološkom muzeju u Splitu*, »Arheološki vestnik«, 38, Ljubljana, 1987, 393-405.

30. G. Novak, *Dim(os) i Herakleja*, 656.

31. Vidi popis njenih ostataka, što ga je bio otkupio Centar za zaštitu kulturne baštine u Hvaru u: M. Zaninović, *Novi prilozi arheološkoj topografiji Hvara...*, 61, bilj. 8. Za brojne antičke nalaze u Hvaru upor. i: N. Petrić, *O gradu Hvaru u kasnoj antici*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 20, Split, 1985, 9-19; Isti, *Prilozi arheologiji kasnoantičkog Hvara*, Prilozi povj. umj. u Dalmaciji, 28, 1989, 7-22; F. Buskariol, *Zbirka Machiedo u Arheološkom muzeju u Splitu*, Prilozi povijesti otoka Hvara, 9, Hvar, 1988, 31-41.

činjenica da je to još jedan dokaz o zastupljenosti helenskog elementa u ovome naselju. Nema naime razloga sumnjati da natpis izvorno ne potječe iz ovoga predjela i da nije odnekud donesen, jer je upravo ovo dio grada ispod gradine, gdje ima i drugih arheoloških tragova, a blizu je i hotel *Palace* s ranijim izgubljenim natpisom. Možda će nam neki budući sretniji nalaz dati ključ za rješenje mnogih pitanja. Ali i ovo nam dokazuje koliko su ostaci starog naselja uništeni i kako je kasnoantički i srednjovjekovni Hvar naprosto apsorbirao i pretopio ranije ilirsko-grčko, pa i rimsko naselje.

Za razliku od Staroga Grada - Pharosa, mjesto Hvar nalazi se na prastarom plovnom pravcu, kojim su brodovi naprosto morali prolaziti duž obale. Da bi se išlo u Stari Grad - Pharos, trebalo je imati određenu svrhu, potrebu i namjeru radi zalaska u duboki zaljev, koji je veoma pogodan za plovidbu, ali nije na prirodnoj liniji dužobalne plovidbe kao Hvar. Helenski Pharos je, po svemu sudeći, bio poglavito poljoprivredna naseobina, gdje su kolonisti došli u plodno otočku ravnicu i u njoj načinili svoju choru, s katastarskom podjelom zemljišta u izduženim česticama na grčki način, koja je do danas ostala takoreći neizmijenjena, kako sam to utvrdio još 1976. godine.³² Treba naglasiti da je jugoistočni dio ovoga polja, tj. udolina od sela Vrbanja i Svirača do Jelse s nekim od najplodnijih predjela ove ravnice, nije bio uključen u ovu podjelu, jer nema tragova čestica. Da li su taj dio bili ostavili domorocima, koji su živjeli na značajnim gradinama iznad Vrbanja i na Toru iznad Jelse? Površina zemljišta koja je ušla u choru mogla je pružiti dobro življenje velikoj zajednici. Gospodarska slika polisa ogleda se u simboličnom prikazu koze na novcu, a kasnije dionizijskog kantharosa, kao odraza bogate vinogradarske proizvodnje i gospodarske osnove Pharosa. U predjelima ove prostrane otočke ravnice i na samom otoku mora da je postojala određena trajna tenzija i nakon onog poznatog sukoba između Grka i Ilira što ga je zabilježio Diodor. O tome nam svjedoči važni grčki natpis sačuvan u dva nepotpuna dijela, neka vrsta dekreta državnog farskog vijeća u kojem se, među inim, govori o slanju poslanstva u Delfe. Za našu je temu važno da natpis bilježi odluku kojom Rimljani vraćaju Pharanima zakone otaca i zemlje koje su im bile oduzete, najvjerojatnije na samom otoku, a učinili su im i druga dobra djela. Dodijelili su im *symmachian kai filian*, pa su time Pharani u pravnom smislu postali *amici et socii populi Romani* što je imalo za posljedicu njihov ulazak u orbitu rimskih interesa i protektorata. Natpis se datira u 2. stolj. i vezuje se uz velike opasnosti koje su bile zaprijetile polisu, bilo od rastuće mod ardijejske države i njenih gusara, bilo od Baleja ili drugih domaćih Ilira na otoku, možda upravo onih iz naselja na mjestu Hvara, koji su u tome razdoblju mogli preuzeti vlast³³.

Ovdje, dakako, ima i drugih pitanja na koja je za sada teško dati odgovor. Što znači kada primjerice Ps. Skilak u 23. poglavlju svoga spisa veli da je u Manijskom zaljevu: *Neos Pharos, nessos hellenis kai Issa nessos kai poleis hellenides autai - Novi Pharos helenski otok i Issa otok i isti helenski gradovi?* Je li taj Neos Pharos današnji Stari Grad, a sâm je Hvar, koji zapravo i danas nosi to ime, Palaios Pharos za razliku od novoga. Ili to treba vezati uz matični otok Paros, kako veli Strabon (VII, 5, 5); *Pharos proteron Paros, Parion ktisma - Pharos prije Paros, naseobina Parana* i potom (...) *plesiazei tois Ardiaiois he Pharos, Paros legomene proteron. Parion gar esti ktisma*

32. M. Zaninović, *Greek Land Division at Pharos*, »Archaeologia Iugoslavica«, 20-21, 1980-81, 91-95; Isti, *Grčka podjela zemljišta u polju antičkog Pharosa*, Prilozi povijesti otoka Hvara, 7, Hvar 1983; Isti, *New Contributions to Archaeology of Pharos*, VAHD, 77, 1984, 93-101.

33. L. Robert, *Inscr. helle'nique de Dalmatie*, »Hellenica«, 11-12, Paris, 1960, 511-512; M. Zaninović, *Pharos od polisa do municipija*, »Arheološki radovi i rasprave«, 11, Zagreb, 1988, 35-47.

- blizu je (susjedan) *Ardijejcima Pharos prije zvan Paws, osnovali su ga Parani*. Postoji još jedna parska naseobina, koja se vezuje uz Hvar, - to je Anchiale, koju spominje samo Stjepan Bizantinac.³⁴ Po analogiji s Isom, čije je ime naslijedio današnji Vis i Korkirom - Korčulom, onda bi i Pharos mogao biti današnji Hvar. Hi su bila dva Pharosa - novi i stari. Zanimljivo je da ovaj način nazivanja nalazimo i u naših renesansnih hvarskih pjesnika - Hanibala Lucića i Petra Hektorovića koji bilježe nazive Stari i Novi Hvar. Tako Lucić u svojoj poslanici Jeronimu Martinciću (stih 113) veli: *Sad me Vis, sad Stari, sad ima novi Hvar*. A Hektorović u *Ribanju i ribarskom prigovaranju* (stih 172, 258) veli Grad Novi, čime označuje Hvar. Nema sumnje da ime Stari Grad znači da su na tome mjestu bile rusevine, koje su Hrvati tako nazivali kada su došli na otok u prvoj polovini 7. stoljeća. U srednjem vijeku grad i otok Hvar nazivaju se i Lisna, Liesna, talij. Lesina. Kako je došlo do složenosti toga nazivlja, teško je u potpunosti objasniti; to je djelomice posljedica izmjene pučanstva i preslojavanje jezičnih predaja.³⁵ Na otoku postoji još jedan Stari Grad, nalazi se jugoistočno od Jelse na dominantnom brijegu. To je ranosrednjovjekovna utvrda s kasnoantičkom osnovicom, možda jedna iz niza justinijanovskih nadzornih točaka za plovidbu duž obale. Što se tice toponimike, vrijedi napomenuti da se dvije dobro zaklonjene uvale, zapadno od luke grada Hvara, s mogućnošću pristajanja i danas nazivaju Velo i Molo Garska - Velika i Mala Greka. Toponimi su jezično veoma stari, a uvale su nalazišta antičkog brodoloma, posebno zanimljivog antičkog olovnog sidra. Recimo usput, za ilustraciju antičkog prometa, da se u tome kanalu i oko hvarskih Paklenih otocica nalazi više od dvadesetak nalazišta starih brodoloma, koji su uglavnom devastirali, još i prije podvodnog ronjenja, krapanjski ribari, a poslije brojni podvodni gusari i ribolovci, posebice tijekom pedesetih godina, a i kasnije. Što se tice toponima »stari grad«, i Cavtat od antičkog *civitas* se u dubrovačkim dokumentima naziva *civitas vetus Ragusina*, dakle Stari Grad dubrovački. I rimski *Argyruntum*, sjeverozapadno od Zadra, sadaje Starigrad paklenički. To ime dakle označuje ona mjesta koja su Hrvati zatekli u rusevinama, kada su zaposjeli Jadran. Prema tome Stari Grad na Hvaru je i po tome bez daljnje *Pharos*, a to ime blizu izvornome obliku danas nosi i grad Hvar s otokom. Kako to objasniti, prepustimo vremenu. Možda će neki sretni nalaz i to riješiti.

Činjenica je da se na mjestu grada Hvara i u njegovu širem području, kao i u pripadajućem moru, nalaze brojni i raznovrsni arheološki ostaci, koji svjedoče o dugom i intenzivnom življenju toga naselja od kamenog doba pa sve do danas. Dobra luka, na obveznom plovidbenom pravcu duž naše obale, uvijek je bila mjesto gdje su lade pristajale, donosile i odnosile robu. Tu se odvijao promet s unosnom razmjenom dobara i trgovinom pa je onaj tko je gospodario torn lukom imao itekakve koristi od toga. Ranije smo istaknuli novce niza grčkih gradova. Nakon slabljenja sirakuške države, nestankom obaju Dionizija, Starijeg i Mladeg, jadranski Heleni su izgubili zaštitu sirakuške mornarice koja je boravila u tim vodama, u Isi i Pharosu. Nastaje političkostrateška praznina u koju se ubacuju lokalni čimbenici kako znaju i umiju. U Ps. Skilakovu *Periplu*, praktičnom priručniku za plovidbu i duž naše obale, koji je, kako su filolozi i povjesničari utvrdili, i napisan za naš dio obale upravo u razdoblju toga političkog vakuuma - sredinom 4. stolj. - spominje se helenski grad Herakleja s lukom. To je

34. Steph. Byz., *Ethnika*, ed. A. Meineke, 1845, s.v. Aghiale, p. 23; A. Mayer, *Die Sprache der Illyrier*, Wien, 1957, s.v. M. Nikolanci, *Paws, Pityeia i Anchiale u jadranskoj Hirdi*, VAHD, 82, 1989, 35-59, smatra da

je Anchiale bila naseobina Parana na mjestu Staroga Grada prije Pharosa.

35. P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, Zagreb, 1950, 181.

podatak koji se može i ne mora prihvatiti, kada bi postojao sam za sebe. To, međutim, nije slučaj, jer iz istoga razdoblja potječe i cijela serija novaca jedne kovnice, koja nosi ime upravo toga grada i koja je trajala u neodređeno kratkom razdoblju. Ono je istovremeno s padom sirakuške prevlasti i potkraj toga 4. stoljeća (potvrda ostava Skudljivac). Novci su najvećim dijelom s otoka Hvara, štoviše, prema analizi podrijetla, dobrim su, ako ne i većim dijelom, upravo iz grada Hvara.

Nemirno vrijeme odražava se i u drugim kovnicama, koje prekidaju farske i heraklejske novce. To su novci s oznakom AIM, zatim novci Jonija, s tim što su češći prekovi farskih novaca, a nešto manje novaca Herakleje.³⁶ Prema tome povijesna zbivanja i numizmatička svjedočanstva ukazuju da je nakon pada Dionizija *Pharos* bio ugrožen. U uvali hvarske gradine, vjerojatno već tada miksohelenskog naselja, organizira se zajednica koja sebe naziva Heraklejom i kuje novce s tim imenom. Međutim, u nekim daljnjim nemirima nestaje ime Herakleje i kovnica. Da li je to bilo zbog gusarenja, ardijske prijetnje, otočkih sukoba na liniji *neos Pharos* i *palaios Pharos*, međuotoc'kih sukoba *Issa - Pharos*, ili unutar iste zajednice, nije moguće odgovoriti. Slijedeća je zajednica ili dinast s novcima AIM, da bi na kraju, kako izgleda, preuzeo vlast Jonije sa Isse. Naime, tako govore novci i njihov slijed prekova. To je stanje trajalo nekoliko desetljeća, kada se stanje vjerojatno stabilizira, sudeći po tome da Issa ponovno jača i osniva emporije Tragurij i Epetij, po prilici u prvoj polovici 3. stoljeća, a vjerojatno i naseobinu u Lumbardi na Korčuli.

Karakter ovih naseobina je dobro definirao Guido A. Mansuelli: (...) *I'ingerenza siracusana in Adriatico, con le colonie di Ankôn e Issa, in antiche sedi di popolamento indigeno, ricalca a distanza il fenomeno coloniale greco, come stabile collocazione in aree già in precedenza frequentate e studiate sotto tutti i punti di vista, ecologico, economico, politico. Anteriormente al non lungo periodo di iniziativa siracusana, esauritasi per motivi interni alia città egemonica siceliota, la frequentazione greca non pare abbia avuto basi proprie, nel senso di strutture cittadine, ma si è appoggiata a formazioni locali, diverse per formazione e per carattere.*³⁷ Tako je moralo biti i u hvarskoj aglomeraciji, gdje su lokalni elementi u suradnji s helenskim vjerojatno u nekim fazama našli zajednički jezik uzajamnih interesa, te u kraćem razdoblju ostvarili nekoliko gospodarskih i političkih struktura i složnih i suprotstavljenih, koje su iskazane u tim kovnicama. U tome je smislu ilustrativna i pojava moćnog dinasta Baleja, koji je u postgencijskom razdoblju vladao Hvarom i širim područjem. Mnogobrojni novci njegove kovnice, po kojima je jedino i poznat, kovani su bez sumnje u samome Hvaru, gdje ih je mnogo i nadeno kako na padinama gradine, tako i u njenom podnožju. To što je Balej za svoje sjedište mogao odabrati upravo hvarsku luku, slijedi iz jednostavne činjenice da mu je ona svojom prometnom važnošću omogućavala takovu gospodarsku, a time i političku prednost, koja se ogleda upravo u sačuvanom broju njegovih novaca, ne ulazeći sada u pitanje njihovih oznaka samo imenom *Ballaios* ili *basileus Ballaios*. To što je na svojim novcima on i *basileus* - kralj, samo podvlači značenje, rast i trajanje njegove moći i ugleda dok je tu vlast imao, pa ga se može usporediti s drugim hvarskim moćnikom Demetrijem, pola stoljeća prije njega. Zato mislim da je vjerojatnije da je on stolovao u Hvaru, a ne u Starome Gradu, jer je tu bio i veći promet i veći prihodi negoli u bogatom, ali pretežno poljoprivrednom *Pharosu*. To ne znači da Balej nije mogao biti

36. D. Rendid-Miočević, *O pitanju prekova...*, 384-385. P. Visonà, *Early Greek Coinage...*, 681 i d.

37. G. A. Mansuelli, *Rotte marittime e penetrazione*, VAHD, 68, 1966, 171.

gospodar i Pharosu; štoviše, to je veoma vjerojatno. Treba naglasiti da hvarsko polje, iako manje površinom, nije ništa manje plodno od starogradske ravnice; dapače ono je za uzgoj nekih kultura i vrsta loze i pogodnije od starogradskog.

Važnost hvarske luke uvijek je dozivala povijest u svoj prostor. Podsjetimo se i venecijanskog razdoblja, kada je Serenissima 1409. definitivno zauzela našu obalu, izabrala je upravo Hvar kao svoju glavnu luku na našoj obali za opremu i popravke svojih brodova, sagradivši u tu svrhu impozantni arsenal. Prema tome i tu se nametnula pomorsko plovidbena važnost ove luke na putu za Levant i obratno. Hvar je tu funkciju u venecijanskoj plovidbi imao sve do polovice 18. St., kada je zimovalištem brodova postao Kotor.³⁸

Prema tome, kada Pseudo Skilak spominje Herakleju, naglašavajući da je luka, onda je ta luka bila veoma važna moreplovcima koji su plovili tim pravcima, u tome području. Ona je to uostalom bila i ostala i u svim kasnijim razdobljima, jer su mjesto gdje se ona spominje u spisu, zemljopisni položaj i blizina, te novci istog imena istovremeni s vremenom *Peripla*, kovani na Hvaru ili još točnije u Hvaru, posve prihvatljiva indikacija da se Herakleja nalazila na mjestu današnjeg grada Hvara. Bilo je to, sudeći po emisijama kovnice, kratko razdoblje od 3-4 desetljeća, kada je kovnica radila u Hvaru u drugoj polovici 4. stoljeća, da bi je zamijenile druge kovnice AIM, Jonije i još kasnije Balej.

Svoje utjecaje na ta zbivanja imao je ponajprije pad sirakuške prevlasti, oživjelo gusarenje, pojava Ardijejaca i protivljenje domaćih Ilira. Treba, međutim, pretpostaviti da je dio domaćih Ilira s prisutnim helenskim elementom našao zajednički jezik i interes, koji se mijenjao ovisno o lokalnim i širim odnosima snaga, dok se nije stabilizirao položaj Isse, pa i Pharosa, koji je, međutim, čini se, i kasnije bio u teškoj situaciji (ostava pharskih novaca blizu Vrbanja). Iz te složene povijesne situacije slijedi i šarenilo ovih kovnica u jednom od ključnih pristaništa tog dijela Jadrana, u relativno kratkom razdoblju od nekoliko desetljeća. To su, nažalost, za sada i jedini povijesni dokumenti vjerojatno teškog, ali dinamičnog vremena, povijesti drevne hvarske luke u drugoj polovici 4. i početku 3. stolj. pr. Kr., kada je u njoj kratko živio polis Herakleja, što sam, nadam se, dovoljno obrazložio.

SUMMARY HERACLEA PHARIA

One of thirty known Heracleas of the Ancient world was mentioned by *Pseudo-Scylax* in the 22th chapter of his *Periplus*. It lies on the Illyric shore and he calls it a Hellenic polis and harbour. This part of the text dealing with the Adriatic coast dates from mid-fourth century B.C. As this is the only mention of this settlement archaeologists and historians have put much effort into tracing its location. It has been sought on the so-called Hyllic peninsula between Šibenik and Trogir, in Southern *Illyricum* opposite *Korkyra* - Korfu, and finally on the island of Korčula.

J. Brunšmid considered it might have been located on the island of Hvar. Some coins bearing the name of this town found on the island of Hvar were first discovered in a hoard in 1835. P.Nisiteo was the first to link these coins and the settlement mentioned by *Pseudo-Scylax*. There are approximately 160 such coins in various museums and collections, which can be classified into three denominations: the large,

38. G. Novak, *Hvar*, 1972, 3. izd., 103. 109.

medium, and small. The most up-to-date analysis show that the most, even the largest amount of these coins were found in the area of the town of Hvar on the island of the same name. The Greek *polls Pharos*, founded in the early 4th century B.C. by colonists from the island of *Paros*, aided by Dionysos the Elder, the tyrant of Syracuse, once stood in the central part of the island, which is a very long one (68 km). With the downfall of the Syracusan tyranny the Greeks on *Pharos* and *Issa* were suddenly left without protection. Piracy increased stronger, as witnessed by the hoard of Pharian and Heracleian coins, dated between 320 and 310 B.C., discovered in the plains east of *Pharos*. A new historical situation came into being in this part of the Adriatic with the appearance of the *Ardiaoi*, who remained as a powerful factor during the third century.

Other mints were active within the town of Hvar, one for instance producing coins bearing the letters AIM, but it is not known whether they belonged to an unknown settlement or to a ruler. These coins were struck over Pharian, Herakleian and *IONIOS* coins, and later *IONIOS* coins were struck out of Pharian ones. All these processes and these mints appeared and vanished in the second half of the 4th century B.C., except for the mint of *Pharos*, which remained active until the first half of the 2nd century B.C. The port and bay of *Pharos* and the settlement where Hvar now stands are geographically distant. This distance must have been even more perceptible in Antiquity. Therefore events in the Hvar harbour, where there was a large hill-fort and where archaeological finds indicated a strong settlement, had a historical current of their own. Hvar harbour lies on the ancient naval route along the Adriatic coast and all vessels sailing it must have regularly stopped there. This is witnessed by the numerous underwater finds of ancient amphorae and shipwrecks in the town's vicinity and around its islets. This intensive traffic is also shown by finds of coins of many Greek cities from the entire Mediterranean. Whoever owned Hvar harbour benefited from its position on the sealanes, because such an obligatory maritime stopover generated good income. This explains the appearance of the mints which within a period of several decades were located in the port of Hvar, where most of the coins have been found. There was a similar situation in the second century B.C., when the Illyrian dynast *Ballaios*, who also owned a mint of his own, reigned here. His power and position derived from the fact that he ruled over this port and controlled the maritime traffic in this part of the Adriatic. Thus on one part of his issues he is called *basileus*.

Information on the existence of *Heraclea* and its port got from the *Periplus* chronologically coincides with the activity of the mint of this *polls*, between 340 and 310 B.C. After that the settlement then vanished, suggesting that some other strong factors caused its disappearance, whether this was the same mint that struck AIM or Ionios coins, we cannot claim with certainty. The difficulty lies in the fact that the modern town of Hvar covers the remains of the ancient settlement, whose significance is by no means less than that of *Pharos* in the middle of the island, with a 2-3 metres thick layer. The time when *Heraclea* is mentioned, the place it occupies in the *Periplus*, the coins of *Heraclea* minted in Hvar, possibly in the town itself, furnish us with enough arguments to claim that this short-lived settlement stood exactly on the harbour where now stands the city of Hvar. This settlement is characterized by a good harbour, which was, as a practical guide for sailors of the era, noted beside the name of the *polls*, as an obligatory stopover in this region, by *Pseudo-Scylax*. However, unknown historical events erased the name of the city and eliminated its mint.

Rukopis primljen 6.XL 1991.

Rukopis prihvaćen 18.XII.1992.